

Juozas KARACIEJUS
Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

DĖL XVIII a. RAŠTŲ KALBOS

XVIII a. yra pats sudėtingiausias ir prieštaringiausias Lietuvos istorijos laikotarpis, nes beveik visą šį amžių vyko jungtinės Lietuvos–Lenkijos valstybės agonija, lydima nuolatinių karų ir tarpusavyje konkuruojančių grupuočių vaidų. Savaimė suprantama, kad esant tokiai situacijai gerokai smuktelėjo ir kultūrinis gyvenimas. Bet apie tai kalbėti kol kas nėra lengva, nes šis laikotarpis tiek filologų, tiek istorikų, tiek ir kultūros istorikų yra mažiausiai tyrinėtasis.¹ Tiesa, pastaruoju metu šiam laikotarpiui daugiau dėmesio skiria istorikai ir senosios lietuvių literatūros tyrinėtojai, o kalbininkai ir toliau laikosi tikriausiai dar XX a. pirmaisiais dešimtmečiais mūsų filologinėje literatūroje atsiradusios nuomonės, kad XVIII a. lietuviškų raštų kalba degradavo, kad lietuviški raštai tuo metu buvo rašomi tam tikru lietuvių–lenkų kalbų žargonu (plg. Zinkevičius 1990: 15) ir kad dauguma „atitrūkusių nuo liaudies ir pasidavusių „poniškajai“ lenkų diduomenės kultūrai katalikų kunigų, lietuviškų raštų autorių, apleido gražias Daukšos ir Sirvydo tradicijas ir nesirūpino tolesniu lietuvių rašomosios kalbos ugdymu“ (Palionis 1995: 112).

Iš tikrųjų XVIII a. Lietuvos teritorijoje pasirodžiusių lietuviškų raštų kalba (konkrečiai jų leksika) gerokai skyrėsi nuo XVI–XVII a. raštų kalbos, nes XVIII a. raštuose vartojama daug daugiau skolinių (ypač polonizmų) negu jų buvo ankstesniuose raštuose. Būtent dėl šios priežasties XVIII a. katalikiškus raštus tebelydi savotiškas „prakeiksmas“, ypatingai suvešėjęs sovietiniais metais, norint pabrėžti neigiamą katalikų bažnyčios vaidmenį Lietuvos kultūrai.

Be to, XVIII a. katalikiškų raštų kalbai įvardyti dabar mūsų filologinėje literatūroje vartojami du terminai, – *tradicinė raštų kalba* (Z. Zinkevičius) ir *bažnytinė koinė* (J. Palionis). Tai nėra geras dalykas. Toks terminų nevienodumas įneša nemažą painiavos. Manytume, geresnis ir parankesnis yra pirmasis, nes antrasis, be kitų trūkumų, turi lyg ir neigiamą atspalvį. Tiesa, J. Palionis, gindamas antrąjį terminą, jo vartojimą „Lietuvių rašomosios kalbos istorijoje“ argumentuoja taip: „Daugelyje kitų XVIII a. religinių raštų taip pat buvo verčiama-

¹ Tai aiškiausiai rodo J. Jurginio ir I. Lukšaitės „Lietuvos kultūros istorijos bruožai“, turintys paastrąštą „Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus“, nors I. Lukšaitė čia, aptardama Baroko epochos meną, nurodo, kad jis tęsėsi iki XVIII a. trečiojo dešimtmečio (žr. Jurginis, Lukšaitė 1981 : 330-331).

si tam tikru tarminiu mišiniu, tam tikra koinė, kurios pagrindą sudarė vidurio aukštaičių šnektų fonologinės ir morfologinės lytys, daugiau ar mažiau atmieštos žemaitybėmis arba rytietybėmis“ (Palionis 1995 : 120). Bet daug daugiau argumentų dėl šio termino tinkamumo J. Palionis yra pateikęs Z. Zinkevičiaus „Lietuvių kalbos istorijos“ ketvirto tomo „Lietuvių kalba XVIII–XIX a.“ recenzijoje, nurodydamas, kad Z. Zinkevičiaus „teikiamasis *tradicinės raštų kalbos* terminas yra per daug bendras, kad galėtų atlikti specialaus termino (*terminus specificus*) funkcijas“, nes „tradicine galima vadinti bet kokią ankstesniąją raštų kalbą...“ ir todėl „*tradicinės raštų kalbos* terminas [...] nėra nei „tikslėnis“, nei apskritai geresnis už *bažnytinės koinė* terminą“ (Palionis 1994: 97). Beje, ten pat J. Palionis sako, kad galimas daiktas „geresnis už šiuodu būtų *vidurietiška rašomoji koinė*, nes jis semantiškai išryškintų tos XVIII a. susidariusios ir fonologijos bei morfologijos lygmenyse labiau apibendrintos rašomosios kalbos tarminį pagrindą, bet jis ilgesnis už *bažnytinės koinė* terminą ir todėl mažiau patogus“. Vadinas, pastaroji mintis leistų manyti, kad J. Palionis *bažnytinės koinė* terminą linkęs tikslinti. Ir čia siūlomas patikslinimas yra priimtinas, nes *vidurietiškos rašomosios koinė* terminas, nors ir ilgesnis, bet, manytume, pabrėžtų ir tradicijos tęstinumą².

Bet, baigdamas „terminologinę diskusiją“ su Z. Zinkevičiumi, J. Palionis dar priduria: „Būtų galima ginčytis ir dėl to, ar ta vidurietiška rašomoji koinė buvo Zinkevičiaus vad. „vidurinio raštų kalbos varianto“ tąsa, ar naujas padaras. Tačiau tai jau kita, svarbesnė problema, susijusi tiek su 1705 m. evangelijų teksto kalbine transformacija, tiek apskritai su tolimesne tarmine religinių bei nereliginių raštų linkme ir reikalauja dar specialių istorinių bei lingvistinių tyrinėjimų“ (Palionis 1994: 97). Pastarasis teiginys ne tik paaiškina, kodėl Palionis nelingęs priimti *tradicinės raštų kalbos* termino, bet tuo pačiu ir kelia daugiausia abejonių, nes laikyti XVIII a. katalikiškų raštų kalbą kažkokiu nauju reiškiniu, nesusiejus jos su tradicine raštų kalba, man rodos, nėra jokio pagrindo dėl dviejų priežasčių.

Pirmiausia, sunykus rytietiškam rašomosios kalbos variantui, visi XVIII a. pirmosios pusės autoriai pradeda orientuotis į vidurinę rašomosios kalbos variantą, kuris, kaip žinome, Žemaičių vyskupystėje buvo vartojamas nuo XVI a. pabaigos. Dėl to ir rytietišku variantu parašytos J. Jaknavičiaus evangelijos 1705 m. suvidurietinamos. Antra priežastis, kodėl XVIII a. raštų kalbos negalima laikyti nauju padaru, yra ta, kad vidurinio rašomosios kalbos varianto lytys tam tikra prasme buvo kodifikuotos anoniminėje 1737 m. gramatikoje, pavadintoje „Lietuvos kalbų visuma pagal šios kunigaikštystės pagrindinės tarmės dėsnius aprašyta ir paruošta uoliesiems neopalemonams“ (K. Eigmino vertimas). Ją

² Kad ta tradicija nebuvo nutrūkusi, yra pabrėžęs ir J. Lebedys sumanytos monografijos apie lietuvių kalbos vartojimą XVII–XVIII a. viešajame gyvenime fragmentuose (Lebedys 1976: 20).

nežinomas autorius pradeda taip: „Šio menko darbo antraštė rodo, kad ši tarmė (kiek yra žinoma) visoje Lietuvoje yra visų priimta. Nors dėl vietų įvairumo kai kur ir kalba įvairuoja, tačiau tiek mažai, kad taip (kaip čia parašyta) kalbantįjį apie didingus dievo darbus visur supras ir mielai klausys. Todėl čia aptarti kitas tarmes nebūtų reikalo“ (Universitas 1981: 61). Nors minėtos gramatikos autorius nenurodo kokia ta tarmė, bet jos tyrinėtojas K. Eigminas nustatė, jog „Universito tarmės pagrindą sudaro tas Lietuvos plotas, kuriame pradeda maišytis vakarų aukštaičių šiauliškių ir rytų aukštaičių pietinių panevėžiškių tarmės ypatybės“ (Eigminas 1981: 38) ir jokių žemaitiškų formų (žr. Jonikas 1952: 111) joje nėra. Vadinasi šioje gramatikoje pateiktos vidurinio rašomosios kalbos varianto lytys, anot P. Joniko „tebuvo tam tikros gairės, rodančios bendrą tarminę kryptį pirmiausia to amžiaus religinių raštų kalbai“ (Jonikas 1987: 128). Bet atskiras klausimas, kaip kitų tarmių atstovams pavyko čia pateiktų lyčių laikytis, juoba kad dauguma XVIII a. religinių raštų autorių buvo kilę iš Žemaitijos. Suprantama, kad jiems išvengti gimtosios tarmės ypatybių buvo sunku, nors ir jie XVIII a. pirmoje pusėje stengėsi orientuotis į vidurinį, jau turėjusį gero šimtmečio tradiciją, rašomosios kalbos variantą. Būtent dėl to, man rodos, XVIII a. raštų kalbą galima vadinti *tradicine raštų kalba*.

Pradžioje buvo minėta, kad labiausiai į akis krintantis XVIII a. raštų kalbos bruožas yra slavizmų (ypač polonizmų) pagausėjimas, dažniausiai aiškinamas aukštuomenės ir katalikų dvasininkų lenkėjimu. Ir tvirtinama, jog „lenkų kalbai atsverti trūko tada ir gabesnių, gerai lietuvių kalbą mokančių rašytojų, kurie būtų galėję prisidėti ir prie lietuvių kalbos kultūros kėlimo, jos pažangos“ (Jonikas 1987: 126). Su panašaus pobūdžio teiginiais, rodos, galima sutikti tik iš dalies. Žinoma, vertinant XVIII a. raštų kalbą tik taisyklingumo bei grynumo kriterijais, iš tikrųjų ji pasirodys prasta. Bet leksinių skolinių gausumas dar nerodo, kad XVIII a. autoriai buvo gerokai primirę lietuvių kalbą. Jeigu jie būtų buvę primirę ar prastai mokėję gimtąją kalbą, tą iš karto turėtume pastebėti morfologijoje. Deja, akivaizdžių primiršimo ar prasto kalbos mokėjimo požymių šiame lygmenyje nėra. Be to, kol neturime kruopščių senųjų raštų sintaksės studijų, negalima teigti (o tuo labiau patikėti), kad XVII a. raštuose atsirado nemažai ir nelietuviškų inovacinių sintaksės konstrukcijų (plg. Palionis 1995: 164), nes tik ištyrus XVI–XVII a. raštuose vartojamas nelietuviškas konstrukcijas ir jas palyginus su XVIII a. raštų nelietuviškomis konstrukcijomis būtų aišku, ar jų padaugėjo ir kiek padaugėjo. Galbūt pasigesdamas panašių tyrinėjimų ir vengdamas apriorinių teiginių, atsargesnis yra P. Jonikas. Aptardamas lenkybių pagausėjimą XVIII a. raštuose, jis rašo: „Daugiausia lenkybių yra žodyninių tiek tikiybinese knygoose, tiek juoba minėtuose publicistiniuose, politiniuose raštuose, kur, lietuvių kalbai nesant dar taip pritaikytai įvairioms specialioms kultūrinio ir politinio gyvenimo atitrauktinėms sąvokoms, kaip kad jau tada buvo pritaikyta lenkų kalba, pateko nemaža lenkiškų žodžių tokioms sąvokoms nusakyti. Mat žodyninis kurios kalbos sluoks-

nis yra daug lengviau paveikiamas svetimų kalbų negu jos gramatinė sandara“. (Jonikas 1987: 127).

Taigi, neatmetus lenkų kalbos įtakos, man rodos, galima kelti klausimą, ar tokio polonizmo antplūdžio negalėjo paskatinti dar ir kitos priežastys? Mat senosios lietuvių literatūros tyrinėtojai yra nurodę, kad Lenkijoje XVII a. ir XVIII a. pradžioje labai išpopuliarėjo makaroninė kūryba, kuri „gyvavo dar ankstyvojo Švietimo laikotarpiu“ (Patiejūnienė 1992: 217), ir kad šios kūrybos pirmųjų bandymų būta jau XVI a. Vadinasi, Lenkijoje išpopuliarėjusi makaroninė kūryba chronologiškai sutampa su lietuviškų raštų kalbos „degradacija“, juo labiau, kad intensyvus polonizmas skverbimasis į lietuvių kalbą tikriausiai prasidėjo dar XVII a. antrojoje pusėje. Juk per du – tris XVIII a. dešimtmečius jų negalėjo tiek daug atsirasti. Todėl, atrodo, šiuo laikotarpiu išpopuliarėjusią makaroninę kūrybą būtų galima laikyti viena iš priežasčių, skatinusių polonizmo antplūdį į to meto lietuviškus raštus. Žinoma, religinė XVIII a. literatūra gerokai skyrėsi nuo to meto makaroninės kūrybos, bet, kaip rodo naujausi senosios lietuvių literatūros tyrinėjimai, XVIII a. lietuviškus religinius raštus daugiau ar mažiau yra paveikusias to meto „literatūrinės mados“ (plg. Radzevičius 1997 : 319–327; Tereškinas 1992 : 104–163). Be to, taip galvoti galbūt leistų ir dar vienas faktas. Stambiausiuose išlikusiuose XVIII a. rankraščiniuose lietuviškų pamokslų rinkiniuose „Contiones litvanicae“ (apie 1720 m.) ir K. Lukausko „Pamoksle isz Prisakimu Diewa“ (1797 m.), kurie yra skirti eiliniam tikinčiajam, valstiečiui, randame lotyniškų citatų iš Biblijos, patristikos bei žymesniųjų teologų darbų. Savaime suprantama, kad eilinis klausytojas jų negalėjo suprasti. Dėl to pamokslininkas jas buvo priverstas arba išversti, arba trumpai perteikti jų mintį. Taip minėtuose rinkiniuose ir daroma. Bet tarp šių dviejų šaltinių šiuo požiūriu yra labai ryškus skirtumas. Nežinomas „Contines litvanicae“ autorius lotyniškų citatų vartoja kelis kartus daugiau negu K. Lukauskas. Pastarojo pamoksluose, parašytuose XVIII a. gale, jų yra palyginti nedaug. Todėl galima įtarti, kad, lotynų kalbai prarandant savo anksčiau turėtas pozicijas, tam tikra prasme jos vietą lietuviškuose raštuose, ypač leksikos lygmenyje, dėl makaroninės kūrybos įtakos užėmė tuo metu populiariesnė ir artimesnė lenkų kalba. Tą iš dalies rodytų ir M. Alšausko (Olševskio) „Broma atverta ing viečnas-tį“, kurioje randame ne tik lotyniškų citatų, bet retkarčiais greta skolinio pavartotą ir lietuvišką jo atitikmenį. Bet ar šis spėjimas turi pagrindo, paaiškės tik po išsamesnių filologinių ir kultūros istorijos tyrinėjimų.

Dar kartą grįžtant prie lenkų kalbos arba tiksliau būtų sakyti prie Lietuvoje vartoto jos varianto „polszczyzna litewska“ (apie jį plačiau žr. Zinkevičius 1988: 115–127) įtakos lietuviškiems XVIII a. raštams, reikia pažymėti, jog jis tuo metu buvo tapęs prestižine kalba – jo pramokti stengėsi visi. Todėl su šiuo lenkų kalbos, kaip prestižinės kalbos statusu, gali būti susiję „aukštojo“ bei „žemojo“ stilių reikalavimai. Visai galimas daktas, kad XVIII a. lietuviškų raštų autoriams galėjo atrodyti, jog rašyti apie dvasiškus dalykus taip, kaip kalbėjo eiliniai

valstiečiai netiko, nes jie kalbėjo niekinama „chlopų kalba“, kuri priklausė „žemajam“ stiliui. Norėdami sukurti lietuviškų raštų „aukštojo“ stiliaus variantą, XVIII a. autoriai sąmoningai galėjo prikaišioti prestižinės lenkų kalbos žodžių. Bet tai irgi tyrinėtini dalykai.

Apibendrinant norisi pasakyti, kad šiomis pastabomis siekta vieno tikslo: atkreipti tyrinėtojų dėmesį į XVIII a. katalikiškus raštus ir pabandyti sušvelninti tą mūsų literatūroje įsigalėjusią negatyvią nuomonę apie juos. Juk XVIII a. raštai taip pat yra mūsų kultūros dalis ir jų negalima išbraukti iš lietuvių raštijos raidos. XVIII a. katalikiškus raštus reikia vertinti ne iš dabartinių kalbos kultūros pozicijų, bet kalbos istorijos aspektu ir ne tik konstatuoti skolinių gausumą juose, bet pirmiausia pabandyti išsiaiškinti visas priežastis, nulėmusias jų atsiradimą.

Gauta 1998 03 17

LITERATŪRA

- Eigminas K. 1981: Kalbos šaltiniai ir tarminis pamatas. – *Universitas Lingvarum Litvaniae*. Vilnius: Mokslas, 1981. 23–38.
- Jonikas P. 1952: *Lietuvių kalbos istorija*, Chicago.
- Jonikas P. 1987: *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*, Chicago: Lituanistikos instituto leidykla.
- Jurginis J., Lukšaitė I. 1981: *Lietuvos kultūros istorijos bruožai: Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus*, Vilnius: Mokslas.
- Lebedys J. 1976: *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, Vilnius: Mokslas.
- Palionis J. 1994: [Rec.] Z i g m a s Z i n k e v i č i u s. Lietuvių kalbos istorija IV. Lietuvių kalba XVIII–XIX a. – *Baltistica* 27(2), Vilnius, 96–100.
- Palionis J. 1995: *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Patiejūnienė E. 1992: P. Roizijaus makaronikas „Apie kelionę per Lietuvą“. – *Senoji Lietuvos literatūra* 1. *Senosios literatūros žanrai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 216–222.
- Radzevičius A. 1997: *Senosios lietuvių literatūros ir kultūros akiračiai*, Kaunas: Aesti.
- Tereškinas A. 1992: Stiliaus ir žanro problemos M. Alšausko ir K. Lukausko pamoksluose. – *Senoji Lietuvos literatūra* 1. *Senosios literatūros žanrai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 104–163.
- Universitas 1981: *Universitas Lingvarum Litvaniae*, Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius Z. 1988: *Lietuvių kalbos istorija* 3. *Senujų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius Z. 1990: *Lietuvių kalbos istorija* 4. *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslas.

ÜBER DIE SCHRIFTSPRACHE DES 18. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Im vorliegenden Beitrag werden zwei Probleme erörtert. Zuerst wird darauf hingewiesen, daß für die Bezeichnung der Schriftsprache des 18. Jahrhunderts gegenwärtig zwei Termini verwendet werden: die „Kirchenkoine“/ „bažnytinė koinė“ (J. Palionis) und „die traditionelle Schriftsprache“/ „tradicinė raštų kalba“ (Z. Zinkevičius). Dabei vertreten wir den Standpunkt,

daß der Terminus „traditionelle Schriftsprache“ vorzuziehen sei, da er dem Wesen dieser Sprache eher entspreche. Weiterhin versuchen wir zu begründen, daß das Vorliegen der vielen Polonismen in der litauischen Schriftsprache des 18. Jahrhunderts nicht durch die ungenügenden litauischen Sprachkenntnisse der Autoren zu erklären sei sondern durch das Prestige des Polnischen als Modesprache der Literatur.